

भारताच्या राजकोषीय व महसुली तुटीचे 2020 ते 2025 या कालखंडातील तुलनात्मक अध्ययन

प्रा. पंकज आर. गावंडे

मा. सु. पा. महाविद्यालय मानोरा

प्रस्तावना

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील आरोग्य, स्थैर्य आणि विकासाचा परिचय मिळवायचा असेल, तर सरकारी महसूल आणि खर्चातील संतुलन अत्यंत आवश्यक आहे. विकासाचा चालना देण्यासाठी आणि विविध सामाजिक, आरोग्य, सुरक्षा, पायाभूत सुविधा तसेच पुनर्रचना योजनांसाठी मोठा खर्च करावा लागतो. परंतु महसूल अपेक्षेपेक्षा कमी झाल्यास, सरकार समोर 'राजकोषीय तुटी'चे संकट उभे राहते.

कोविड-19 महामारीपासून आर्थिक पुनर्जीवनापर्यंतच्या या पाच वर्षांच्या काळात भारत सरकारने तुटीचे व्यवस्थापन करतानाच आर्थिक वृद्धी, कर सुधारणा, खर्चाची पुनर्रचना, आणि धोरणात्मक बदल यांना महत्व दिले आहे. त्यामुळे राजकोषीय तूट ही केवळ आकड्यांची मोजदाद राहिली नाही, तर ती अर्थकारणातील सक्षमता, शिस्त आणि भविष्यकालीन दिशादर्शक म्हणून महत्त्वपूर्ण ठरली.

राजकोषीय तुटीची संकल्पना व स्पष्टीकरण

राजकोषीय तूट म्हणजे सरकारने केलेल्या एकूण खर्चातून (म्हणजेच व्यवहार, भांडवली व अन्य) मिळालेल्या महसूल (कर व गैरकर प्राप्ती) व कर्जवसुली वजा केल्यावर जो आकडा उरतो, तो म्हणजे राजकोषीय तूट. ही तूट सरकार प्रामुख्याने कर्जाद्वारे किंवा बॉण्ड्सद्वारे भागवते. थोडक्यात राजकोषीय तूट म्हणजे सरकारच्या एकूण खर्च आणि एकूण महसूल (कर व गैरकर प्राप्ती + कर्जवसुली) यांमधील फरक. हा फरक सरकार कर्ज घेऊन भरून काढते.

1. **महसुली तूट** – याचा अर्थ सरकारचा चालू महसूल खर्च (पगार, अनुदाने, व्याज, अनिवार्य सेवा) चालू महसूल उत्पन्नापेक्षा जास्त आहे. म्हणजेच सरकार रोजच्या खर्चासाठी सुद्धा कर्ज घेते.
2. **प्राथमिक तूट** – राजकोषीय तूट – व्याजाचा खर्च. हा निर्देशक सांगतो की सरकारचे चालू धोरणे कर्जाशिवाय कितपत शिस्तबद्ध आहेत.
3. **राजकोषीय तूट** – एकूण आर्थिक शिस्तीचे प्रतिबिंब. जर राजकोषीय तूट जास्त असेल, तर देशातील गुंतवणूक वातावरण, महागाई, व्याजदर आणि परकीय चलन यावर नकारात्मक परिणाम होतो.

ही तिन्ही तुटी देशाच्या अर्थकारणातील शिस्त, स्थैर्य आणि सक्षमता दर्शवतात.

FRBM कायदा व उद्दिष्ट

2003 साली लागू केलेल्या *Fiscal Responsibility and Budget Management (FRBM)* या कायदानुसार राजकोषीय तूट GDP च्या ३% खाली आणणे हे उद्दिष्ट

भारतीय सरकारसमोर ठेवण्यात आले. या उद्दिष्टामागील हेतू असा होता की दीर्घकालीन आर्थिक स्थैर्य राखण्यासाठी सरकारने महसूल संकलन आणि खर्च यामध्ये शिस्त पाळावी.

तथापि, जागतिक आर्थिक संकटे, निजगत धोरणात्मक बदल, आणि अलीकडील महामारी यांमुळे हे उद्दिष्ट सांभाळणे आव्हानात्मक ठरले आहे. मात्र, दीर्घकालीन आर्थिक नियोजनासाठी FRBM हा कायदा एक दिशादर्शक चौकट ठरतो.

कालानुक्रमिक विश्लेषण (2020–2025)

१. **2020–21 : कोविड-19 महाबाधेचे वर्ष** : – लॉकडाऊन, उत्पादन व आयात-निर्यातीत मंदी, आणि आरोग्य सेवा व सामाजिक सुरक्षेचा खर्च प्रचंड वाढला. महसूल घटल्यामुळे भारतीय राजकोषीय तुटीने ऐतिहासिक उच्चांक गाठला. **राजकोषीय तूट** : GDP च्या 9.2% व **महसुली तूट** : GDP च्या 7.5% इतकी होती. याची मुख्य कारणे – GST व डायरेक्ट टॅक्स संकलनात घट, रोजगारात घट, तसेच आत्मनिर्भर भारत योजनेसाठी दिलेला प्रोत्साहन खर्च हा होय.

२. **2021–22 : पुनर्वसन आणि सुधारणा वर्ष** : – या वर्षात महामारीचा प्रभाव कमी होत गेला. GST व आयकर उभारणीमध्ये वाढ होत गेली. उत्पादन व सेवा क्षेत्र पुन्हा गतीमान झाले. या वर्षात **राजकोषीय तूट** : GDP च्या 6.7% व **महसुली तूट** : GDP च्या 4.7% इतकी होती. या वर्षात सरकारने पायाभूत सुविधा, आरोग्य आणि रोजगार क्षेत्रावर भर दिला.

३. **2022–23 : जागतिक अस्थिरतेचे वर्ष** : – रशिया-युक्रेन युद्धामुळे कच्च्या तेलाच्या किमतीत वाढ झाली. रुपयाचे अवमूल्यन व जागतिक महागाईमुळे वित्तीय दडपण भारतीय अर्थव्यवस्थेवर आले. या वर्षात **राजकोषीय तूट** : GDP च्या 6.4% व **महसुली तूट** : GDP च्या 4.1% इतकी होती. अन्नधान्य, खत व इंधन सबसिडीमध्ये वाढ, तर संरक्षण व पायाभूत सुविधा क्षेत्रावर विशेष लक्ष देण्यात आले होते.

४. **2023–24 : वित्तीय शिस्त आणि धोरणात्मक बदलाचे वर्ष** : – कर संकलनात वाढ, खर्चाची पुनर्रचना करून शिस्त राखण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. डिजिटल अर्थव्यवस्थेच्या साहाय्याने पारदर्शकता वाढली. या वित्तीय वर्षात **राजकोषीय तूट** : GDP च्या 5.8% व **महसुली तूट** : GDP च्या 3.8% इतकी होती. सरकारने हरित ऊर्जा, सामाजिक सुरक्षा आणि पायाभूत सुविधा क्षेत्राला प्राधान्य दिले.

५. **2024-25 : स्थैर्याचा आणि लक्षाधारित स्थितीचे वर्ष :-**सरकारने तूट 5.1% पर्यंत आणण्याचे लक्ष्य ठेवले.उत्पादन, सेवा व करसंकलनात वाढ.स्टार्टअप व तंत्रज्ञान क्षेत्रात गुंतवणूक या बाबींना विशेष प्राधान्य दिले.या वर्षी **राजकोषीय तूट : GDP च्या 5.1%** (अंदाजित) **महसुली तूट : GDP च्या 3.5%** (अंदाजित) इतकी होती.

तुलनात्मक विश्लेषण (2020-25)

वर्ष	राजकोषीय तूट (%GDP)	महसुली तूट (%GDP)	वैशिष्ट्य
2020-21	9.2%	7.5%	कोविड-19 संकट, महसूल घट
2021-22	6.7%	4.7%	पुनर्वसनाचा काळ
2022-23	6.4%	4.1%	जागतिक युद्ध, महागाई
2023-24	5.8%	3.8%	खर्च नियंत्रण, करसुधारणा
2024-25*	5.1%	3.5%	स्थैर्य व वृद्धीचा काळ

(अंदाजित आकडे)

या तुलनेवरून स्पष्ट होते की, भारताने संकटातून बाहेर येत तूट हळूहळू कमी करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

राजकोषीय व महसुली वाढीची व घटीची मुख्य कारणे व धोरणात्मक बदल

१. करसुधारणा

कारणे :2020 मध्ये कोविड-19 मुळे करसंकलनात मोठी घट झाली.GST प्रणाली अजून सुरळीतपणे स्थिर झाली नव्हती; करचोरी, अनुपालनातील त्रुटी, वाद यामुळे महसूल घटला.थेट करप्रणालीत संकलन कमी झाले, कारण उद्योग-व्यवसाय ठप्प झाले होते.

धोरणात्मक बदल :

1. **GST सुधारणा** : रिटर्न फाईलिंग सोपी केली, ई-इन्वॉइसिंग प्रणाली लागू केली.
2. **डिजिटल आयकर प्रक्रिया** : ऑनलाइन फेसलेस असेसमेंट, जलद परतावे, करदात्यांना पारदर्शक सेवा.
3. **करआधार विस्तार** : लघु उद्योग, स्टार्टअप्स व ई-कॉमर्सला करप्रणालीत आणणे.
4. **करसंकलनात पारदर्शकता** : डिजिटल व्यवहारांना प्रोत्साहन, रोकड व्यवहार कमी करणे.

२. कर्ज धोरण

कारणे :तुट भरून काढण्यासाठी सरकारला मोठ्या प्रमाणावर कर्ज घ्यावे लागले.कोविडकाळात सरकारने सामाजिक व आरोग्य क्षेत्रावर जास्त खर्च केल्याने कर्ज वाढले.परकीय चलनातील कर्ज व रुपयाच्या अवमूल्यनामुळे परदेशी कर्जाचा ताण वाढण्याचा धोका होता.

धोरणात्मक बदल :

1. **देशांतर्गत कर्जावर भर** : प्रामुख्याने भारतीय बाजारातून सरकारी बॉण्ड्स व ट्रेझरी बिल्सद्वारे निधी उभारला.
2. **परदेशी कर्ज मर्यादित ठेवले** : डॉलरमधील कर्ज वाढू नये याची काळजी घेतली.
3. **व्याजदर व्यवस्थापन** : RBI ने रेपो रेटद्वारे व्याजदर नियंत्रित ठेवण्याचा प्रयत्न केला.
4. **कर्ज परतफेड योजना** : जुन्या कर्जाची पुनर्रचना करून दीर्घकालीन कर्ज फेडीची सोय केली.

३. खर्च नियंत्रण

कारणे :सबसिडीचा ताण (अन्न, इंधन, खत),कोविडकाळात आरोग्य, रोजगार, अन्नसुरक्षा यासाठी मोठा खर्च,पायाभूत सुविधा, संरक्षण यासाठी प्रचंड निधी खर्च होणार होता.

धोरणात्मक बदल :

1. **सबसिडी रेशनलाइजेशन** : अन्नधान्य व खत सबसिडी मर्यादित केली.
2. **अनावश्यक खर्चात कपात** : प्रशासकीय खर्च कमी करण्याचा प्रयत्न केला गेला .
3. **उत्पादनक्षम क्षेत्रात गुंतवणूक** : पायाभूत सुविधा, ऊर्जा, तंत्रज्ञान क्षेत्रावर भर दिला.
4. **खासगीकरण व विनिवेश** : सरकारी कंपन्यांतील काही हिस्सा विकून निधी उभारला (उदा. Air India चे खासगीकरण).

४. FRBM बंधने

कारणे :FRBM कायद्याने सरकारला तूट ३% पर्यंत मर्यादित ठेवण्याचे उद्दिष्ट दिले होते.मात्र महामारी, जागतिक युद्ध, तेलदरवाढ यामुळे हे लक्ष्य गाठणे कठीण झाले.

धोरणात्मक बदल :

1. **अल्पकालीन शिथिलता** : कोविडकाळात FRBM लक्ष्य शिथिल केले गेले, म्हणजे तूट वाढली तरी ती स्वीकारली गेली.
2. **दीर्घकालीन शिस्त** : 2023-24 पासून पुन्हा तूट कमी करण्याचे प्रयत्न केले गेले.
3. **राज्य-केंद्र समन्वय** : राज्य सरकारांनाही FRBM चौकटीत आणून खर्च नियंत्रणाची सक्ती करण्यात आली.

५. कोविडनंतरचे धोरण

कारणे : महामारीनंतर रोजगार, उद्योग, पायाभूत सुविधा, आरोग्य क्षेत्र पुन्हा उभे करणे गरजेचे होते.

धोरणात्मक बदल :

1. **आत्मनिर्भर भारत अभियान** : स्थानिक उद्योग, MSME साठी वित्तीय पॅकेज जाहीर केले.
2. **PLI (Production Linked Incentive) योजना** : उत्पादन व निर्यात वाढवण्यासाठी प्रोत्साहन देण्यात आले.
3. **डिजिटल इंडिया व स्टार्टअप इंडिया** : डिजिटल व्यवहार, नवउद्योग, ई-गव्हर्नन्स प्रोत्साहित केले.
4. **आरोग्य व पायाभूत क्षेत्र गुंतवणूक** : लसीकरण, आरोग्य सुविधांचा विस्तार, नवीन महामार्ग, रेल्वे प्रकल्प उभारणीला प्राधान्य देण्यात आले.

सरकारच्या उपाययोजना

1. डिजिटल व्यवहार, GST ई-इन्वॉइसिंगमुळे कर संकलनात पारदर्शकता आणण्यात आली .
2. खासगी क्षेत्रात गुंतवणूक वाढीला प्रोत्साहन देण्यात आले.
3. हरित ऊर्जा, कृषी, आरोग्य, शिक्षण क्षेत्रावर अधिक खर्च करण्याचे लक्षित केले.
4. सबसिडी कमी करून वित्तीय शिस्त वाढवली.

धोरणात्मक सूचना :-

1. **कर आधार विस्तार** – छोट्या व्यावसायिकांना औपचारिक क्षेत्रात आणणे.
2. **सबसिडी सुधारणा** – उद्दिष्टपूर्ती व लक्षित लाभाध्यावर भर देण्यात यावा .

3. **सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी (PPP)** – पायाभूत प्रकल्पांची कार्यक्षमता वाढवणे.

4. **खर्च व्यवस्थापन** – नियमित ऑडिट, अनावश्यक खर्च टाळवे.

5. **तंत्रज्ञान वापर** – डिजिटल अर्थव्यवस्थेद्वारे पारदर्शकता व महसूल वाढ करण्याचे प्रयत्न करणे .

निष्कर्ष :-

2020-2025 या कालखंडात भारत सरकारवर राजकोषीय तुटीचे प्रचंड ओझे आले, परंतु सरकारने दृढनिश्चयाने व धोरणात्मक बदलांद्वारे संकटावर मात केली.

कोविड-19 महामारी, जागतिक युद्ध, कच्च्या तेलाच्या किमतीतील वाढ यामुळे महसुली तुट तीव्र झाली. तरीही कर सुधारणांमुळे, खर्च व्यवस्थापनामुळे आणि सार्वजनिक-खाजगी भागीदारीमुळे भारताने वित्तीय शिस्त राखत स्थैर्य प्राप्त केले.

पुढे जाऊन **FRBM**चे ३% लक्ष्य गाठण्यासाठी सरकारने – महसूल वाढवणे, खर्च कार्यक्षमतेने व्यवस्थापित करणे, तंत्रज्ञानाचा व्यापक वापर करणे आणि लोककल्याणावर लक्ष केंद्रित करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ :-

1. भारत सरकारचे अर्थसंकल्पीय दस्तऐवज (2020-2025)
2. भारतीय रिझर्व्ह बँकेचे वार्षिक अहवाल
3. IMF व World Bank आर्थिक अहवाल
4. *Economic and Political Weekly* मधील लेख
5. NITI Aayog – वार्षिक पुनरावलोकन अहवाल